

‘Om Sions wil zal ik niet zwijgen?’

Een politiek wetenschappelijke verhandeling over Bijbelgebruik in het parlementaire debat

Instituut Politieke Wetenschap

Naam: Erwin Barendregt

Studentnummer: (s)0913235

E-mailadres: e.barendregt@umail.leidenuniv.nl

Vak: Bachelorproject Nationale Politiek

Deelgroep: Het functioneren van de Tweede Kamer, 4

Naam docent: Dr. T.P. Louwerse

Datum/versie: 18 juni 2012, 2

Aantal gebruikte woorden: 8706

§1 Ten geleide ¹

Rondom de val van het kabinet Rutte-Verhagen deden zich een aantal opvallende gebeurtenissen voor. Het meest opvallend binnen het kader van deze scriptie waren wel de Bijbelwoorden gesproken door Slob. De ChristenUnieleider voerde ter verdediging van diens steun aan het wandelgangenakkoord Salomo aan: “*Is men lui en steekt men geen hand uit, dan zullen de balken het begeven en het dak beginnen te lekken* (Pred. 10:18).” ² Met andere woorden: mijn fractie kan haar steun niet ontzeggen, want anders gaat deze profetie in vervulling. Centraal binnen deze scriptie staan dit soort Bijbelwoorden gebezigd in het parlementaire debat. De onderzoeksvraag luidt: is het gebruik van Bijbelverwijzingen afgenomen nadat het CDA zich heeft opgeworpen als *Allerweltpartei* en valt er ook een relatieve afname te ontwaren ten opzichte van de ChristenUnie en SGP?

Slob kiest ervoor om in zijn bijdrage aan het debat een Bijbelvers als autoriteitsargument aan te dragen. De ChristenUnieleider had evengoed met een zakelijke argumentatie kunnen uitleggen waarom steun aan het wandelgangenakkoord vereist is. Voor de Bijbeltaal die politici gebruiken geldt dat er pas een symbolische waarde achter schuilgaat wanneer de achterban dit zo ziet. De tale Kanaäns vormt hierbij een uiting van de gemeenschappelijke groepsidentiteit. Het gaat om een taal die mensen vanuit de *ingroup* verstaan. Nu blijkt het moeilijk te zijn om te achterhalen of kiezers ook enkel en alleen vanwege Bijbeltaal op een christelijke politieke partij stemmen. Partijpolitieke doelstellingen kunnen immers niet volledig los worden gezien van de spreekstijl (Pitkin 1972, 102; Van Leeuwen 2009, 10).

Niettemin wordt er vanuit gegaan dat een representant Bijbeltaal spreekt op het moment dat de achterban dit waardeert (Pitkin 1972, 100; Rehfeld 2006, 14). Hierachter gaat ook de maatschappelijke relevantie van het onderzoek schuil. De normatieve vraag wat goede representatie behept laat zich niet gemakkelijk beantwoorden (Mansbridge 2003, 515). De representatieve relatie houdt per slot van rekening meer in dan alleen goede belangenvertegenwoordiging (Pitkin 1972, 111). Een kloof die er zou bestaan tussen kiezer en gekozene wordt met alleen goede belangenvertegenwoordiging ook niet geslecht (Andeweg 2004, 571). Er is meer voor nodig, retorische representatie kan hierin deels voorzien. Concreet gezien kan retorische representatie hierbij voor de PVV-kiezer het Henk en Ingrid-vocabulaire betekenen en voor de orthodox-protestant de tale Kanaäns.

De wetenschappelijke relevantie van het onderzoek strekt zich veel meer uit naar het mogelijke verschil in het gebruik van de Bijbel bij het CDA in verhouding tot de Christen-

¹ De hoofdtitel ‘Om Sions wil zal ik niet zwijgen?’ Is een bewerking van het Bijbelvers Jesaja 62:1.

² Handelingen II. 2011/12. 26 april 2012. nr. 82, -

Unie en SGP. Het CDA kan in tegenstelling tot de ChristenUnie en SGP als *Allerweltpartei* gekarakteriseerd worden. De christendemocraten richten zich om die reden niet alleen maar op de eigen natuurlijke achterban aan kiezers. Volgens de theorie willen ze zelfs letterlijk alle werelden verenigen. Het zou hierdoor ontactisch zijn om door het gebruik van Bijbeltaal een *outgroup* te creëren. In dit onderzoek wordt aan de hand van een vijftal debatten ontrafeld of deze theorie ook daadwerkelijk de toets van de praktijk kan weerstaan.

§2 Retorische representatie en de ontwikkeling richting de *Allerweltpartei*

Wanneer er aan de Bijbel wordt gerefereerd in het parlementaire debat heeft dit een symbolische waarde, hiernaast gaat het om een verwijzing naar een primaire bron. In dit onderzoek valt een Bijbelverwijzing onder de noemer van retorische representatie. De term symbolische representatie ligt meer voor de hand, maar heeft vanuit de bestaande literatuur een afwijkende connotatie. Bij symbolische representatie gaat het om een voorwerp, terwijl het huidige onderzoek zich uitstrekt naar het gebruik van een voorwerp in het debat. Het begrip politieke representatie kent meerdere facetten. Er is nu eerst aandacht voor hoe retorische representatie kan bijdragen aan een vollediger kijk op het algehele representatiebegrip. Nadien is er oog voor het begrip *Allerweltpartei* en hoe de ontwikkeling richting deze partijvorm van invloed is op het Bijbelgebruik. Vanuit het hiaat in de bestaande kennis over het Bijbelgebruik in het parlementaire debat worden vervolgens doel- en vraagstelling met bijbehorende hypothesen geformuleerd.

Een gaan-voor benadering van politieke representatie ziet de politicus primair als een belangenvertegenwoordiger. Het gevoerde beleid zou zoveel mogelijk in overeenstemming moeten zijn met de verlangens van de kiezers (Van der Kouwe e.a. 2011, 351). Beleid krijgt hierbij het etiket congruent wanneer de wensen van de kiezers ook daadwerkelijk overeenkomen met wat politici doen. Over de jaren heen blijkt er een stijgende lijn te zitten in de beleidscongruentie (Andeweg 2011, 50). Een positieve ontwikkeling lijkt hiermee in gang te zijn gezet. De onvrede onder kiezers blijft echter onverminderd hoog. Een descriptieve indicator als de hoogte van het politieke cynisme toont dit aan (Andeweg 2011, 50). Hieruit volgt dat de kiezer zich niet enkel bekommert om het beleid, maar zeker ook om hoe het tot stand komt.

Retorische representatie speelt hierop in, omdat het niet blijft steken bij een rationele benadering van de representatieve relatie. Met behulp van retoriek kan een kiezer zich ook meer thuis voelen bij een partij (Pitkin 1972, 100). Het vocabulaire kan evenwel alleen gedijen op het moment dat de achterban er waarde aan hecht. Voor het CDA geldt dat een toene-

mend deel van haar kiezers seculier is en geen waarde hecht aan Bijbeltaal (Lucardie en Ten Napel 1993, 63). De secularisatie van de CDA-kiezer heeft er mee te maken dat de partij kenmerken is gaan vertonen van een *Allerweltpartei*. Een karaktertrek van de *Allerweltpartei* is dat zij kiezers poogt aan te trekken door alle lagen van de bevolking heen (Kooole 1992, 378). Voor het CDA is het hierbij een heikel punt hoeveel aandacht zij aan traditionele beleidspunten moet besteden. Krouwel maakt de verminderde aandacht voor traditionele issues meetbaar door een beleidsprofiel van de christendemocratie vast te stellen voor de jaren 1945-1960. Voor de ontzuiling in de jaren '50 blijkt nog 30% van het verkiezingsprogramma uit traditionele issues te bestaan, terwijl dit voor de jaren '80 na de ontzuiling nog maar 10% is (Krouwel 1996, 171).

Het resultaat van Krouwels onderzoek is in lijn met de verkiezingen van 1986. Tijdens deze omgekeerde doorbraak - een confessionele partij weet seculiere kiezers aan zich te binden - is er sprake van een tweeledige verkiezingsstrategie (Van Holsteyn en Irwin 1987, 77). De defensieve strategie richt zich op het eigen *heartland* aan kiezers door traditionele thema's te benadrukken. De offensieve strategie die tot doel heeft niet of niet meer CDA-kiezers aan te trekken gaat veel meer uit van de lijnstrekker, dit komt ook terug in de slogan: "*Laat Lubbers zijn karwei afmaken!*" (Van Holsteyn en Irwin 1987, 76) Waar er ten tijde van de verzuiling enkel acht werd geslagen op het eigen *heartland* aan kiezers gaat er nu ook aandacht uit naar het *battlefield* (Andeweg en Irwin 2009, 116). Seculiere kiezers stemmen alleen niet op het CDA vanwege de religieuze standpunten van die partij (Kooole 1996, 73). De tijd die er in seculiere kiezers wordt gestoken gaat hierdoor wel degelijk ten koste van de aandacht voor de natuurlijke achterban. Er is in verhouding minder aandacht voor traditionele issues dan tijdens de verzuiling. Onder de meer traditionele issues mag binnen dit kader ook de 'C' geschaard worden (Van Kersbergen 1996, 93).

Meijering doet concreter onderzoek naar het appelleren aan de C, in het bijzonder als het gaat om Bijbelverwijzingen in het parlementaire debat. Het werk van de historicus schetst de grote lijnen van de parlementaire geschiedenis vanuit een christendemocratisch oogpunt. De conclusie van diens onderzoek wordt samengevat in de titel: "*Hoe God verdween uit de Tweede Kamer. De ondergang van de christelijke politiek*" (Meijering 2012, 1). Oud RPF-fractievoorzitter Leerling vindt deze conclusie te snel getrokken, omdat de orthodox-protestantse partijen volgens hem te gemakkelijk worden meegenomen in de teloorgang van het Bijbelgebruik bij de christendemocraten³. Hierop aansluitend valt er ook kritiek te leveren

³ Meindert Leerling, "Profetisch sprekende politici," *Nederlands Dagblad*, 3 april 2012.

op de gekozen casussen, zo eindigt de beschrijving in een analyse van de eenentwintigste eeuw zonder te refereren aan Balkenende-IV. Het vierde kabinet Balkenende is nu juist een wetenschappelijk relevante kabinetsperiode, omdat de ChristenUnie voor het eerst op het pluche zit⁴.

Uit de kanttkening van Leerling komt verder naar voren dat hij veronderstelt dat de afname van het Bijbelgebruik voor de ChristenUnie en SGP in het geheel niet geldt. De huidige onderzoeksvraag gaat hierin niet mee, maar spreekt wel de verwachting uit dat de Bijbelverwijzingen relatief meer afnemen bij het CDA dan bij de ChristenUnie en SGP. Deze uitspraak wordt gedaan op basis van de achterban. De kerkgang ligt onder de achterban van de orthodox-protestantse partijen nog relatief hoog. Tijdens de zondagse samenkomst worden er regels vanuit de Bijbel ontvangen, die betrekking hebben op alle levensverbanden (Stoffels 1995, 136). De Bijbel neemt zo een centrale plaats in, omdat het eeuwenoude boek weerstand biedt aan de duivel die tekeer gaat als een briesende leeuw (1 Petr. 5:8; Stoffels 1995, 10). Alles bij elkaar genomen vormen de kiezers van de ChristenUnie en SGP nog meer een verzuilde groep dan de achterban van het CDA. Vanuit de orthodox-protestantse partijen is er ook een sterkere gerichtheid op de natuurlijke achterban, waardoor het Bijbelargument beter kan floreren.

De laatste constatering sluit nauw aan op de doel- en vraagstelling van het onderzoek. De doelstelling is te onderzoeken welke invloed de ontzuiling heeft op het aantal Bijbelverwijzingen in het parlementaire debat bij het CDA in verhouding tot de ChristenUnie en SGP. De vraagstelling die hieruit voortvloeit luidt: is het gebruik van Bijbelverwijzingen afgenomen nadat het CDA zich heeft opgeworpen als *Allerweltpartei* en valt er ook een relatieve afname te ontwaren ten opzichte van de ChristenUnie en SGP? Een viertal hypothesen geven het onderzoek verder richting. De eerste hypothese gaat er vanuit dat de Bijbelverwijzingen bij het CDA zijn afgenomen, nadat zij zich heeft opgeworpen als *Allerweltpartei*. Hiermee wordt er voortgebouwd op het werk van Meijering diens onderzoek kent namelijk de conclusie dat het CDA is overgegaan tot een ethisch christendom. Bij deze variant op het christendom staat niet langer Christus centraal, maar het in de praktijk brengen van de naastenliefde⁵. De CDA-achterban zou ook eenvoudigweg niet meer vragen om politiek met de Bijbel in de hand (Meijering 2012, 209).

In een commentaar op het werk van Meijering wordt er ingegaan op de conclusies die de historicus trekt. Kernpunt van de kritiek is dat de resultaten van Meijerings onderzoek van-

⁴ Arko van Helden, "Religieuze taal van Tweede Kamer," *Nederlands Dagblad*, 1 mei 2012.

⁵ Piet H. de Jong, "Hoe het geloof uit de Tweede Kamer verdween," *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2012.

uit politicologisch oogpunt allang bekend zijn ⁶. Los van het feit of het waar is dat de bevindingen al bekend zijn, vraagt elke theorie in de wetenschap om een toets. Het huidige onderzoek geeft hier vorm aan met de eerste hypothese. De tweede hypothese is wellicht uitdagender van aard, daar zij veronderstelt dat de Bijbelverwijzingen bij het CDA relatief meer zijn afgenomen dan bij de ChristenUnie en SGP. Meijering erkent binnen dit verband ook wel dat er verschillen zijn tussen de christelijke politieke partijen. Hij geeft zelfs toe dat CDA-kiezers die voor Bijbelse politiek zijn terecht kunnen bij de ChristenUnie en SGP. Desondanks spreekt de ondertitel van het boek van: “*de ondergang van de christelijke politiek*” (Meijering 2012, 1). Deze conclusie gaat ver en verdient daarom nader onderzoek.

De derde hypothese brengt vervolgens een nuancering aan tussen de orthodox-protestantse partijen door te stellen dat de Bijbelverwijzingen bij de ChristenUnie relatief meer zijn afgenomen dan bij de SGP. Deze verfijning heeft als focus een beter zicht te krijgen op het verzuilingsprincipe. De ChristenUnie vertoont namelijk weer meer kenmerken van een *Allerweltspartei* dan de SGP. Als indicator hiervoor kan in eerste instantie de organisatiegraad worden gezien (Krouwel 1996, 181). Met een percentage geeft de organisatiegraad de verhouding aan tussen het aantal leden van een partij en het aantal stemmen. Naast dit theoretische punt kan worden aangevoerd dat de ChristenUnie een opener karakter heeft gekregen na de fusie (Klei 2010, 30) ⁷. Het GPV stond als voorloper van de ChristenUnie lange tijd bekend om haar sterke verwevenheid met de vrijgemaakt-gereformeerde kerk (Klei 2010, 22).

Ten slotte plaatst de vierde hypothese de veronderstelde ontwikkeling bij het CDA in een breder perspectief door een vergelijking te maken met een seculiere partij. De hypothese suggereert dat de Bijbelverwijzingen bij de VVD relatief meer zijn afgenomen dan bij het CDA. Er is hierbij om een tweetal redenen voor de VVD gekozen als controlepartij. Allereerst vanwege de praktische reden dat de liberalen tijdens de debatten die deel uitmaken van het onderzoek vertegenwoordigd zijn in de Tweede Kamer. Hiernaast ijvert de VVD over de tijd heen het meest voor een *modus vivendi* als het gaat om godsdienstvraagstukken. Al met al kan de aandacht die een seculiere partij aan de Bijbel geeft inzicht verschaffen in de status van het christelijke geloof in het publieke domein. Benevens de *Allerwelts*-ontwikkeling bij het CDA kan een bredere tendens van secularisatie immers evengoed de oorzaak zijn van het feit dat de Bijbelverwijzingen in het parlementaire debat zouden zijn afgenomen.

⁶ Piet H. de Jong, “Hoe het geloof uit de Tweede Kamer verdween,” *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2012.

⁷ Quirijn Visscher, “De twee gezichten van het GPV,” *Trouw*, 25 mei 2011.

§3 Methodologie

De hypothesen worden getoetst door Tweede Kamerdebatten te analyseren op Bijbelverwijzingen. Er zijn een vijftal casussen die als toetssteen fungeren voor het Bijbelgebruik in het parlementaire debat. De eerste casus is de Wet op de Lijkbezorging uit 1955, dit debat heeft als nadeel dat nog geen van de voorlopers van de ChristenUnie in de Staten Generaal vertegenwoordigd zijn. Als oplossing voor dit probleem worden als tweede casus debatten over de gelijkstelling tussen begraven en cremieren verkozen uit 1965 en 1968. Het gaat om een vergelijkbaar onderwerp als de eerste casus alleen respectievelijk tien en dertien jaar later, waardoor nu ook Jongeling (GPV) deel uitmaakt van de beraadslaging. Vervolgens resten er nog drie casussen van na de ontzuiling. Het gaat om achtereenvolgens de legalisering van abortus provocatus uit 1980, het euthanasievraagstuk uit 2000 en tot slot een debat over de zondagsopenstelling van winkels uit 2009.

Het debat rondom de legalisering van abortus provocatus heeft plaats vrij kort nadat het CDA is opgericht en vormt hiermee een eerste graadmeter voor het Bijbelgebruik na de fusie. Het euthanasievraagstuk is verkozen, omdat het gaat om een debat in de Paarse periode. De Paarse kabinetten zijn uitzonderlijk, omdat het CDA er geen deel aan heeft. Het debat over de zondagsopenstelling van winkels speelt zich af tijdens Balkenende-IV, de ChristenUnie neemt dan voor het eerst deel aan het kabinet. Naast dat er bewust gekozen is voor debatten binnen een bepaald tijdsgewricht hebben ook alle vijf casussen een levensbeschouwelijk of medisch-ethisch thema. Deze keuze is gemaakt, omdat bij dit soort debatten het eerst Bijbelverwijzingen verwacht worden (Heine 2009, 94; Conover 1988, 61). Als er hier geen Bijbelcitataten of parafrases worden gevonden is het onwaarschijnlijk dat dit voor niet-levensbeschouwelijke debatten wel zou gelden.

Bij de dataverzameling wordt er gebruik gemaakt van de *latent content* methode. Deze methode laat vrij veel ruimte voor de eigen interpretatie van de onderzoeker, dit heeft als nadeel dat de replicerbaarheid van het onderzoek ermee in het geding kan komen (Babbie 2010, 338). Mede hierom is er voor gekozen om met een vast stramien aan vragen de analyse te starten. De onderzoeker begint met zichzelf af te vragen of de verwijzing naar de Bijbel bewust of onbewust plaatsheeft. Wanneer er sprake is van een bewuste verwijzing resten er nog een drietal vragen. Als eerste wordt er gelet op de vorm van de verwijzing, dus of er geciteerd of geparafraseerd wordt. De tweede vraag richt zich op het motief achter de verwijzing, gaat het om een ethisch of een puur godsdienstig motief. Als derde en afsluitende vraag geldt of de Bijbelverwijzing een reactie op de ander is of een deel vormt van het eigen betoog.

De analyse die op de dataverzameling volgt vangt voor elke casus aan met een korte

inleiding van het onderwerp en beschrijving van de partijpolitieke constellatie. Voorts vindt er een meer algemene beschrijving van het debat plaats. Om tot slot de resultaten te duiden met de drie leidende vragen in het achterhoofd. Het mag niet verwonderlijk heten dat de Bijbel een belangrijke plaats inneemt in de analyse. Wanneer er geciteerd wordt uit deze bron zal dit tussen haakjes vermeld staan aan het eind van de zin. Elke bijdrage van een Tweede Kamerlid opgenomen in de analyse wordt voorzien van een voetnoot. Het is hiermee voor de lezer duidelijk waarop de omschrijving van een standpunt precies gebaseerd is. Vanzelfsprekend blijft de stellingname wel een onderdeel van het bredere debat. In de bibliografie is daarom ook een compleet overzicht te vinden van alle geanalyseerde debatten.

§4 Casusanalyse: Wet op de Lijkbezorging (1955)

De behandeling van de Wet op de Lijkbezorging vindt plaats tijdens de kabinetsperiode Drees III, een kabinet bestaande uit ministers van de PvdA, KVP, ARP en CHU⁸. In die tijd is begraven de meest gebruikelijke vorm van lijkbezorging, 97% van de Nederlandse bevolking geeft er de voorkeur aan. Op basis van de begrafeniswet uit 1869 is crematie ook nog verboden, toch laat een kleine minderheid van de Nederlandse bevolking zich cremeren (Meijering 2012, 153). Oorspronkelijk wordt de crematie door de christelijke partijen als een teken van ongelof beschouwd. De mens zou ermee blijk geven niet in de opstanding van de doden te geloven. Bij de behandeling van de wet is het de vraag of er ruimte moet zijn voor de crematiepraktijk, die tegen de christelijke traditie van het begraven ingaat.

Oud (VVD) vindt het voorliggende wetsvoorstel niet ver genoeg gaan⁹. Ondanks dat crematie een legale status krijgt toebedeeld is er geen sprake van een wettelijke gelijkstelling met het begraven. Godsdienstige opvattingen van mensen uit de omgeving kunnen de bouw van een crematorium namelijk tegenhouden. Het VVD-Tweede Kamerlid vindt dat dit tegen de rechten van de mens ingaat en maakt een vergelijking met de vrijheid van godsdienst. Op het moment dat er een Rooms-katholieke kerk op de Veluwe wordt gebouwd gaat dit in tegen de godsdienstige gevoelens van bevindelijk-gereformeerden. Toch kan het celebreren van de mis doorgang vinden. Volgens Oud zou er ook op het punt van de lijkbezorging een zo groot mogelijke vrijheid moeten zijn. De godsdienstige bepaling in de wet is hem een doorn in het oog schertsend spreekt de liberaal van een elfde gebod: *“Gij zult niet geërgerd worden”*¹⁰.

⁸ “Kabinet Drees III” <http://www.parlement.com> (22 mei 2012).

⁹ Handelingen II. 1954/55. 4 februari 1955. nr. 41, 2273-2275.

¹⁰ Handelingen II. 1954/55. 9 februari 1955. nr. 43, 2332-2333.

Krol (CHU) kijkt anders aan tegen de rechten van gewetensbezwaarden in de omgeving van een crematorium, desondanks spreekt hij zich niet volledig uit tegen de crematie¹¹. Er tekent zich in de bijdrage van het CHU-Tweede Kamerlid een verschil af tussen Krol als christen en als parlementariër. Vanuit het persoonlijke geloof ziet hij het begraven niet slechts als een christelijke traditie, maar als een *“teergevoelde weerslag van de belijdenis van de Christenheid aangaande de dood, de verlossing en de wederopstanding.”*¹² Hij omkleedt het christelijke standpunt verder met wat het Evangelie leert, achtereenvolgens komen de opwekking van Lazarus en de opstanding van Christus voorbij. De verrijzenis van beide Bijbelse personen verduidelijkt dat de begrafenis het primaat heeft binnen het christelijke geloof. De opstanding van Christus vindt immers plaats tegen de achtergrond van een leeg graf. Met deze positieve waardering van het begraven spreekt Krol alleen nog geen veroordeling uit over de crematiepraktijk. Als parlementariër draait de CHU'er de zaak namelijk om door te stellen dat de Bijbel geen duidelijk gebod kent, dat zich tegen crematie verzet.

Bruins Slot (ARP) ziet het begraven als een essentieel onderdeel van de christelijke cultuur¹³. In de Bijbelse fundering van dit standpunt staat net als bij de CHU het Paasevangelie centraal. Bij de beantwoording van de vraag tot in hoeverre de overheid ruimte moet laten voor de vrije keuze van de mens spreekt de ARP'er over vrijheid als eis van de christelijke staatkunde. Het Schriftwoord *“Mozes heeft u vanwege de hartigheid des harten toegelaten, uw vrouw te verlaten, maar van den beginne is het alzo niet geweest (Mat. 19:8)”* voert hij aan als rechtvaardiging¹⁴. De gebrokenheid van de zonde zou ervoor zorgen dat de overheid soms dingen moet toestaan die vanuit het christelijke geloof niet geoorloofd zijn. Mol (KVP) leidt het standpunt van de Rooms-katholieke fractie eveneens in met een beschrijving van de christelijke zede¹⁵. De begrafenis wordt beschouwd als een werk van barmhartigheid en als een logische gevolgtrekking van doopsel en sacramenten. Hierop aansluitend wordt slechts kort verwezen naar Schriftuur en Credo. De Schriftuur spreekt van het lichaam als een tempel van de Heilige Geest en het Credo van de *“De verrijzenis des vlezes en het eeuwige leven”*¹⁶.

Van Dis (SGP) ziet het legaliseren van cremeren als het zoeken naar een oplossing voor de onontkoombare werkelijkheid van de dood¹⁷. Hij plaatst de crematie in het licht van een materialistische levensvisie, waarbij de dood aan het bestaan van een mens voorgoed een

¹¹ Handelingen II. 1954/55. 4 februari 1955. nr. 41, 2278-2279.

¹² *Ibid.*, p.2279.

¹³ *Ibid.*, pp.2284-2285.

¹⁴ Handelingen II. 1954/55. 8 februari 1955. nr. 42, 2309.

¹⁵ Handelingen II. 1954/55. 4 februari 1955. nr. 41, 2287-2290.

¹⁶ Handelingen II. 1954/55. 4 februari 1955. nr. 41, 2288.

¹⁷ *Ibid.*, p.2290-2293.

einde maakt. Volgens de bevindelijk-gereformeerde voorman behoort de dood niet bij het mens-zijn en het gaat om een straf op de zonde. Van Dis poogt aan de hand van diverse Bijbelteksten duidelijk te maken dat de Heilige Schrift zich uitspreekt voor begraven en dat crematie slechts plaats had op het moment dat God iemand zwaar wilde straffen. Opmerkelijk is het verschil in interpretatie met de ARP over de woorden gesproken door Christus “*maar van den beginne is het alzo niet geweest*” (Mat. 19:8)¹⁸. De ARP’er Bruins Slot ziet de Schrifttekst als een bewijs voor het feit dat de overheid soms moreel ongeoorloofde dingen moet toestaan, terwijl de SGP met Van Dis juist betoogt dat Christus hier een veroordeling over Mozes uitspreekt. Met andere woorden: het legaliseren van echtscheiding of in dit geval crematie kan nooit de bedoeling van God geweest zijn.

Alles overziend maakt de SGP het meest gebruik van de Bijbel, gevolgd door de ARP, CHU, KVP en VVD. De SGP verwijst zeven keer naar de Heilige Schrift, de ARP twee keer en de rest van de partijen slechts één keer¹⁹. Nu geven de lage aantallen wel een iets vertekend beeld, aangezien het debat wel een algemeen christelijke sfeer ademt. Deze sfeer uit zich vooral in verwijzingen naar secundaire bronnen van het christendom, zoals de Heidelbergse Catechismus. In het debat wordt verder ook ingegaan op de levensgeschiedenis van Calvijn door de achtergrond van de verbranding van Servet te bespreken.

§5 Casusanalyse: Wetsvoorstellen tot het gelijkstellen van begraven en cremeren (1965 en 1968)

Tijdens de behandelingen van beide wetsvoorstellen zijn er wisselende partijen aan de macht. In 1965 regeert het centrumlinkse kabinet Cals bestaande uit ministers van de KVP, PvdA en de ARP. Het in 1968 zittende kabinet De Jong is rechtser georiënteerd met de KVP, ARP, CHU en VVD in haar gelederen²⁰. Als er over de jaren ’60 wordt gesproken gaat het al snel over verandering. Op het punt van de lijkbezorging worden er ook verdere stappen gezet, zo heeft de motie Scheps tot doel begraven en cremeren wettelijk gelijk te stellen. Het tempo waarin de veranderingen plaatshebben kan alleen niet door iedereen worden bijgehouden. Voor de redactieleden van het CHU-orgaan *de Nederlander* blijkt het allemaal te snel te gaan. Zij citeren per abuis Jongeling (GPV) in de veronderstelling dat het om een CHU-Tweede Kamerlid gaat (Klei 2011, 121). Deze fout is waarschijnlijk gemaakt, omdat de partijnaam

¹⁸ Handelingen II. 1954/55. 8 februari 1955. nr. 42, 2312.

¹⁹ Merkwaardig is het dat een partij die geen onderdeel uitmaakt van de analyse het meest frequent verwijst naar de Bijbel, tenminste in absolute aantallen. Het gaat om de PvdA met de van oorsprong gereformeerde Scheps.

²⁰ “Kabinet de Jong” en “Kabinet Cals” <http://www.parlement.com> (22 mei 2012).

eertijds niet consequent in de handelingen voorkwam (Klei 2011, 121). Het opvallende eraan is dat het GPV-Tweede Kamerlid kritiek uit op de motie Scheps, terwijl in een later stadium CHU-ministers het wetsvoorstel tot gelijkstelling juist zullen verdedigen. Het doet Jongeling tot de uitroep komen dat hij het echte christelijk-historische geluid vertolkt ²¹.

Nu heeft de behandeling van de motie in 1965 weinig voeten in de aarde, het is een deelonderwerp in een breder debat. Eigenlijk gaan alleen de SGP en het GPV in op de gevolgen van de motie. Er is echter voor dit debat gekozen, omdat het inzicht verschaft in hoe het GPV als voorloper van de ChristenUnie in de jaren '60 de Bijbel gebruikt in het parlementaire debat. Als toevoeging op het debat uit 1965 wordt een volgende wijziging in de Wet op de Lijkbezorging uit 1968 meegenomen in de analyse. Het amendement-Geertsema zorgt ervoor dat er vanuit de gemeentelijke overheden crematoria kunnen worden gefaciliteerd.

Abma (SGP) voorziet met de gelijkstelling van begraven en cremeren een tendens, waarbij in de toekomst het begraven een uitzondering zal zijn en cremeren de regel ²². Voorheen was het nog zo dat mensen de wens tot crematie moesten vastleggen, maar dit zal in de loop van de tijd gaan veranderen. Diegenen die zich willen laten begraven zullen dit voortaan vast moeten leggen in een codicil. Minister Smallegenbroek vraagt zich openlijk af hoe het SGP-Tweede Kamerlid op deze gedachte komt, waarop Scheps (PvdA) snedig antwoordt dat Abma de wetgever als even onverdraagzaam ziet als hij zelf is. In het vervolg van het betoog van Abma komt diens argwaan tegen het wetsvoorstel verder naar voren met een pakkend Bijbelwoord. Het zou de geest van de kinderen der ongehoorzaamheid zijn die in het wetsvoorstel meekomt.

Jongeling (GPV) vindt het compromis gesloten in 1955 eigenlijk al te ver gaan ²³. De stellingname die de vrijgemaakt-gereformeerde voorman inneemt verschilt niet veel van Abma. Jongeling haalt 1 Korinthiërs 15 aan, waarin het dode lichaam als een graankorrel wordt voorgesteld. Voor het GPV-Tweede Kamerlid geldt deze Schrifttekst als een bewijs voor het feit dat lijkverbranding door de jonge christelijke kerk niet werd gewild. Op grond van dezelfde Bijbel toont Boot (KVP) zich juist voorstander van wat hij de emancipatie van de verdraagzaamheid noemt. Bij zijn steun aan het amendement-Geertsema haalt hij de apostel Paulus aan met de woorden “*Gun ieder zijn overtuiging*” (Rom. 14:5) ²⁴. Voorts wijst hij op een feit waar onder meer Scheps (PvdA) tien jaar eerder al op wees: in kerkelijke kring bestaat er

²¹ Handelingen II. 1967/68. 19 juni 1968. nr. 59, 2636-2637.

²² Handelingen II. 1965/66. 16 november 1965. nr. 15, 542-543.

²³ *Ibid.*, p.543-544.

²⁴ *Ibid.*, p.2633.

ook een veranderende kijk op de lijkverbranding. Binnen het Rooms-katholieke kerkgenootschap is er zelfs een officiële erkenning aan gegeven met de instructie *De Cadaverum Crematione*. De strafmaatregelen tegen Rooms-katholieken die zich willen laten cremeren worden hiermee opgeheven. Merkwaardig aan de bijdrage van Boot is dat de KVP een ruimdenkender standpunt inneemt dan in 1955, maar dat de verdediging ervan desondanks plaatsvindt met verwijzingen naar de Bijbel.

Geertsema (VVD) gaat in diens bijdrage meer in op de praktische kant van de crematie²⁵. De crematiepraktijk moet volgens de liberaal zoveel mogelijk gescheiden blijven van de begraafplaats, omdat beide wijzen van lijkbezorging een geheel eigen karakter hebben. Bij de constatering dat er altijd zeer felle voorstanders van het begraven zullen blijven gaat Geertsema verder niet in op een mogelijk godsdienstig motief hierachter. Diepenhorst (ARP/CHU) laat zien dat de crematie niet langer een punt is, hij is namelijk van mening dat de christelijke traditie van het begraven niet dwingend kan worden opgelegd aan anderen²⁶. Jongeling (GPV) heeft nog wel bezwaren, maar gaat niet opnieuw in op het principe achter zijn standpunt. Hij spreekt wel van een hellend vlak, omdat de overheid een verdere achteruitgang te weegbrengt door gemeentelijke crematoria te faciliteren²⁷. Abma (SGP) spreekt hier eveneens zijn zorgen over uit en vreest dat de crematie ten koste gaat van de begrafenis, want ook voor de gemeente geldt dat zij geen twee heren kan dienen²⁸.

Concluderend kan er gesteld worden dat het GPV tijdens het debat in 1965 vier keer een Bijbelwoord bezigt, terwijl de SGP één keer verwijst naar de Heilige Schrift. Het principiële verzet tegen de gelijkstelling van begraven en cremeren is opgegeven door de grote christelijke partijen, dit heeft bij de ARP en CHU zijn weerslag op het Bijbelgebruik. Het debat van 1968 laat zien dat de KVP drie keer naar de Bijbel verwijst, de SGP twee keer en de rest van de partijen helemaal niet.

§6 Casusanalyse: Wet Afbreking Zwangerschap (1980)

Het abortusdebat vindt plaats tegen de achtergrond van twee wetsvoorstellen. Het ontwerp Ginjaar/De Ruiter is tot stand gekomen na een compromis tussen de regeringspartijen VVD en CDA (De Bruijn 1979, 228). Op medische gronden wordt abortus mogelijk gemaakt tot 24 weken na het ontstaan van de zwangerschap, met inachtneming van vijf dagen bedenktijd

²⁵ Handelingen II. 1967/68. 19 juni 1968. nr. 59, 2635-2636.

²⁶ *Ibid.*, p.2638.

²⁷ *Ibid.*, p.2636-2637.

²⁸ *Ibid.*, p.2637-2638.

(Meijering 2012, 187). Voor niet-medische gronden geldt er eenzelfde regeling alleen tot 13 weken zwangerschap. Een concurrerend wetsontwerp van de Tweede Kamerleden Abma (SGP) en Verbrugh (GPV) heeft als doel abortus strafbaar te stellen. Nu was in de destijds bestaande wetgeving abortus al opgenomen als strafbaar feit, maar werd er niet altijd overgegaan tot vervolging wanneer er een abortus plaatshad.

Het abortusdebat vertoont overeenkomsten met het eerdere debat over de Wet op de Lijkbezorging zeker als het gaat om de vrije beschikking over het eigen lichaam²⁹. Zo be- toogt Van Rossum (SGP) dat de mens al aan God toebehoort in de moederschoot en vanaf het prilste begin naar Gods beeld geschapen is. Een viertal Bijbelverwijzingen zetten het SGP- standpunt kracht bij. Vervolgens wordt het abortusdebat geplaatst in een breder perspectief van secularisatie, autonomiedenken en emancipatie. Het egoïsme wat de nadruk legt op lust, zingenot en seksuele prikkels zou er voor gezorgd dat seks tot een consumptiemiddel is ver- worden. Dees (VVD) merkt op dat hij de eerste persoon nog moet tegenkomen die voor abor- tus *an sich* is. De VVD wil abortus enkel legaliseren, omdat ieder persoonlijk de vraag moet kunnen beantwoorden of een abortus gewenst is³⁰. Binnen dit kader benoemt Dees het feit dat mensen vanuit een godsdienstig motief abortus kunnen afwijzen, maar gaat hier niet verder op in door een religieuze bron te citeren.

Deetman (CDA) vindt evenals de VVD dat de overheid regelend en ordenend zou moeten optreden³¹. Het wetsvoorstel Abma/Verbrugh schiet hierin naar zijn mening danig tekort. Volgens de CDA'er zou namelijk niet alleen het absolute criterium van de Wet Gods een rol moeten spelen in wetgeving, maar ook de zedelijke draagkracht van het volk en de mogelijkheid tot het kanaliseren van het kwade. Met een drietal citaten probeert Deetman duidelijk te maken dat wat de overheid toestaat los moet worden gezien van het leven naar Gods geboden. Abma (SGP) en Verbrugh (GPV) zien hier geen principieel verschil tussen en verdedigen het wetsvoorstel wat hun namen draagt wel met de Bijbel in de hand³². Abma maakt vanaf het spreekgestoelte alleen minder gebruik van de Bijbel dan wanneer Van Ros- sum spreekt namens de SGP-fractie.

Voor het GPV kan er in tegenstelling tot de SGP geen onderscheid gemaakt worden tussen de bijdrage vanuit de fractie en die ter verdediging van het wetsvoorstel, omdat de GPV-fractie slechts uit één persoon bestaat. Verbrugh voert als eenling echter wel een wirwar

²⁹ Handelingen II. 1980/81. 4 november 1980. (abortus), 927-931.

³⁰ *Ibid.*, p.937-940.

³¹ *Ibid.*, p.945-950.

³² Handelingen II. 1980/81. 27 november 1980. (abortus), 1708-1720.

van bronnen aan. Hoofddlijn van diens betoog is dat seksuele omgang buiten het huwelijk een normaal verschijnsel is geworden. Het GPV-Tweede Kamerlid ziet een direct verband tussen de luchtigheid waarmee seks omgeven is en de legalisering van abortus. Drie Bijbelparafrases en één Koranparafrase maken duidelijk dat geslachtsverkeer een zaak van leven en dood is, waarbij het leven aanvang vindt bij de conceptie.

Niet alleen de SGP en GPV geven er blijk van dat het CDA capituleert voor de grootste gemene deler van ethische inzichten. De PSP en BP merken dit eveneens op, al zei het in andere bewoordingen. Wolff (PSP)³³ ziet evolutie in voorheen vaststaande dogma's bij het CDA en Koekoek (BP)³⁴ citeert uit een brief die ingaat op wat christelijk-zijn inhoudt en komt tot de conclusie dat het CDA zich niet als zodanig kan karakteriseren als zij met het wetsvoorstel tot legalisering van abortus instemt. Nu geeft Deetman (CDA) aan dat de Wet Gods als een absoluut criterium geldt, maar dat er ook relatieve criteria een rol spelen. Het is echter duidelijk dat de Wet Gods haar absolute karakter voor de CDA-fractie verliest op het moment dat de relatieve criteria een rol gaan spelen.

Deze constatering brengt de normatieve vraag met zich mee of Bijbelverwijzingen nog wel passend zijn, omdat er geen absolute gehoorzaamheid meer aan Gods Woord wordt betracht. Verbrugh wijst er ook op dat er een grens is aan het geloofwaardig toepassen van de tekst *“maar van den beginne is het also niet geweest”* (Mat. 19:8)³⁵. Dat Mozes een zekere ruimte voor echtscheiding liet wil niet zeggen dat dit ook voor het elimineren van menselijk leven zou moeten gelden stelt Verbrugh. Uit de debatten komt thans naar voren dat het CDA wel naar God verwijst, maar niet naar de Bijbel. Voor de VVD geldt ook dat zij geen enkele religieuze bron citeert. De SGP en het GPV verwijzen wel menigvuldig naar de Bijbel, in absolute aantallen wordt er door de SGP zestien keer verwezen naar de Heilige Schrift en door het GPV vijftien keer. Vanwege de beperktere spreektijd van het GPV verwijst deze partij relatief gezien het meest naar de Bijbel.

§7 Casusanalyse: Wet Toetsing van levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (2000)

Halsema (GL) geeft in het euthanasiedebat aan dat “blij-zijn” niet op zijn plaats is op het moment dat euthanasie gelegaliseerd wordt, ofschoon zij zich er wel voorstander van betoont

³³ Handelingen II. 1980/81. 4 november 1980. (abortus), 941.

³⁴ *Ibid.*, p.950-951.

³⁵ Handelingen II. 1980/81. 27 november 1980. (abortus), 1717.

³⁶. De toenmalige minister van Volksgezondheid Borst-Eilers (D66) denkt hier duidelijk anders over, zo refereert zij in een interview met *NRC Handelsblad* aan de Kruiswoorden van Christus door over de legalisering te zeggen: “*Het is volbracht!*”³⁷ De christelijke fracties tonen zich verontwaardigd over de woorden van Borst. De uitspraak van de minister zegt echter ook wel iets over het tijdsgewricht waarbinnen de wet tot stand komt. Het gaat om een Paarse periode met de PvdA, VVD en D66 in het kabinet. De twee Paarse kabinetten worden gekenmerkt door de afwezigheid van het CDA. Voor het eerst sedert de Tweede Wereldoorlog nemen de christendemocraten geen deel aan de regering.

De oppositierol van het CDA leidt er niet toe dat zij de vervlakkingsoverwint en wederom een Bijbels principieel geluid laat horen (Meijering 2012, 201). In het euthanasiedebat komt dit in het CDA-standpunt naar voren³⁸. Ross-van Dorp (CDA) kleedt de “nee, tenzij” benadering in door de nadruk te leggen op verbetering van de palliatieve zorg en een betrokken samenleving in plaats van dat zij wijst op wat het Evangelie leert³⁹. Het wijzen op de betrokkenheid van de samenleving laat iets zien van een ethisch christendom. De gemeenschap heeft hierbij als taak te zorgen voor de zwakkeren. Deze visie is zeker niet exclusief voor het CDA, zo valt er bij Kant (SP) eenzelfde gedachtegang te vinden.

Van der Vlies (SGP) draagt naar eigen zeggen wel in ernst en bewogenheid uit wat God van de mensen vraagt in Zijn Woord⁴⁰. Het SGP-Tweede Kamerlid plaatst de legalisering van euthanasie hierbij in het bredere perspectief van de ontkerkelijking, evenals Van Rossum dat deed bij de behandeling van de Wet Afbreking Zwangerschap. Van der Vlies gaat alleen wel meer mee in de denktrant van de ontkerkelijkte mens. Volgens de bevindelijk-gereformeerde leer die de SGP’er predikt zijn de tijden van iemands leven alleen in Gods Hand en mag er niet worden overgegaan tot een vroegtijdige beëindiging ervan.

Nu interrompeert Dittrich (D66) terecht met de vraag of deze lijn wel vereenzelvigd kan worden met de christelijke barmhartigheid. Van der Vlies geeft hier uitvoerig antwoord op met een Bijbelexegese van Lucas 10, het verhaal van de Barmhartige Samaritaan. In de parabel lopen een Leviet en een priester voorbij aan een gewonde man, terwijl een Samaritaan de gewonde op zijn kosten in een verpleegtehuis onderdak verschaft. Voor het SGP-Tweede Kamerlid vormt de gelijkenis een basis voor wat christelijke barmhartigheid behoort te zijn.

³⁶ Handelingen II. 2000/01. 23 november 2000. nr. 27, 2241.

³⁷ Margriet Oostveen, “Minister Els Borst over het tekort van de nieuwe euthanasiewet 'Ik kan me goed voorstellen dat artsen stervenshulp niet melden',” *NRC Handelsblad*, 14 april 2001.

³⁸ Handelingen II. 2000/01. 21 november 2000. nr. 25, 2001-2003.

³⁹ *Ibid.*, p.2009.

⁴⁰ *Ibid.*, p.2009., 2010-2021.

Minister Borst komt met een andere interpretatie van het Schriftgedeelte, zij stelt dat de barmhartige Samaritaan een heiden is en dat dus ook ongelovige mensen barmhartig kunnen zijn. Een vorm van barmhartigheid zou voor haar euthanasie kunnen zijn.

Rouvoet (RPF/GPV) gaat in diens bijdrage aan het debat zakelijker op de materie in dan Van der Vlies⁴¹. De inhoud van het standpunt verschilt weliswaar niet veel van de SGP, want ook de RPF/GPV-fractie doet een appèl op de regeringspartijen om terug te komen van een heilloze weg. Rouvoet spreekt polariserend door het geloof in God tegenover de autonomie van de mens te zetten. Veel Bijbelverwijzingen komen er alleen niet bij voor, op het gebruik van een enkel Bijbels beeld na. Zo vergelijkt het RPF-Tweede Kamerlid het wetsvoorstel met een huis dat zowel op een rots als op zand is gebouwd⁴². De rots staat hierbij symbool voor de beschermwaardigheid van het leven en het zand voor de mogelijkheid tot het plegen van euthanasie.

Vos (VVD) wijst op de veelzijdigheid van het euthanasievraagstuk en spreekt ook van een emotioneel vraagstuk⁴³. Het primaat plaatst hij echter bij elk individueel mens, zonder nader in te gaan op de godsdienstige gevoelens die er aan een keuze ten grondslag kunnen liggen. Voor de VVD geldt net als voor het CDA dat zij geen gebruik maakt van de Bijbel bij de argumentatie van het standpunt. Waar het CDA in het abortusdebat nog verwees naar de Wet Gods als een absoluut criterium ontbreekt nu elke vingerwijzing naar het Opperwezen. Halsema (GL) probeert binnen dit kader Rouvoet te verleiden tot een uitspraak waarin hij afstand neemt van het hellend waarop het CDA zich begeeft⁴⁴. Het RPF-Tweede Kamerlid gaat hier niet op in, dit geeft al enige indicatie voor het feit dat de RPF/GPV-fractie opschuift richting het CDA. Rouvoet verwijst ook nog maar twee keer naar de Heilige Schrift waar de SGP nog zestien keer aan het eeuwenoude boek refereert.

§8 Casusanalyse: Verduidelijking van de toerismebepaling in de Winkeltijdenwet (2009)

De ChristenUnie gaat van de marge naar de macht door haar deelname aan het kabinet Balkende-IV⁴⁵. Tijdens de kabinetsonderhandelingen in Beetsterzwaag met CDA en PvdA zou de ChristenUnie hebben aangedrongen op een verscherping van de toerismebepaling in de winkeltijdenwet om zo het aantal koopzondagen terug te dringen. Vanuit de oppositie wordt

⁴¹ Handelingen II. 2000/01. 21 november 2000. nr. 25, 2030-2044.

⁴² Handelingen II. 2000/01. 23 november 2000. nr. 27, 2219.

⁴³ Handelingen II. 2000/01. 21 november 2000. nr. 25, 2067-2072.

⁴⁴ *Ibid.*, p.2035.

⁴⁵ Pieter J. Dijkman, "Van de marge naar de macht," *Reformatorisch Dagblad*, 2 februari 2007.

er olijk gesproken over de lolly, fopspeen of zelfs het kluijfe voor de ChristenUnie ⁴⁶. Het opmerkelijke is dat het niet blijft bij een wetsvoorstel van kabinetszijde gericht op het tegen gaan van oneigenlijk gebruik van de toerismebepaling. Een initiatiefwetsvoorstel van de leden Van der Vlies (SGP) en Gesthuizen (SP) beoogt namelijk een verdere inperking van de koopzondag.

Blanksma-van den Heuvel (CDA) geeft aan dat voor de CDA-fractie de zondag zowel een godsdienstige als een sociale dimensie kent ⁴⁷. In het verlengde hiervan wijst het CDA-Tweede Kamerlid op het feit dat 75% van de Nederlanders de zondag ziet als een dag met ruimte voor rust. Blanksma wil niet zover gaan dat er geen enkele winkel meer op zondag open mag zijn, maar zij is wel van mening dat de toerismebepaling moet worden aangescherpt. Van der Staaij (SGP) probeert de zondag als rustdag neer te zetten voor alle mensen, hierbij citeert hij uitspraken van D66 en VVD-politici, die zich ooit positief over de zondag als rustdag uitlieten. Er blijft in de SGP-bijdrage nog wel een verwijzing naar de Tien Gebo den en de hieruit voortvloeiende rustdag door God gegeven, maar het grootste gedeelte van het betoog wordt toch gekenmerkt door CPB-cijfers ⁴⁸.

Elias (VVD) geeft aan dat het hem om het even is of iemand naar de kerk gaat of een rondje gaat fietsen op zondag. De koopzondag kent volgens het VVD-Tweede Kamerlid ook weinig tegenstand, slechts 7% van de Nederlanders zou op basis van het geloof winkelen op zondag afwijzen ⁴⁹. Ortega-Martijn (CU) gaat op haar beurt in op de juiste balans die er zou moeten zijn in de samenleving. Verder besteedt zij haar spreektijd aan de positie van de burger en welke juridische mogelijkheden er zijn om tegen een besluit tot zondagsopenstelling in te gaan ⁵⁰. Van der Vlies (SGP) wijst bij de verdediging van diens wetsvoorstel net als partijgenoot Van der Staaij op het feit dat de waardering van de zondag als rustdag niet beperkt blijft tot christenen ⁵¹. De toenmalige SGP-fractievoorzitter gaat alleen wel meer in op de Bijbelse achtergrond van de Dag des Heeren. Het Paasfeit staat centraal, omdat Christus met zijn opstanding de zondag verhief tot Zijn Dag.

Al met al kunnen er enkel nog in de bijdrage van de SGP Bijbelverwijzingen worden teruggevonden, een drietal. De overige partijen refereren niet aan de Bijbel. Nu wil dit niet zeggen dat geloof als zodanig afwezig is in het debat. Het geloof krijgt eerder de vorm van

⁴⁶ Handelingen II. 2009/10. 27 oktober 2009. nr. 16, 1193; 1219 en Handelingen II. 2009/10. 19 november 2009. nr. 27, 2507

⁴⁷ Handelingen II. 2009/10. 27 oktober 2009. nr. 16, 1196-1202.

⁴⁸ *Ibid.*, p.1214-1216.

⁴⁹ *Ibid.*, p.1216-1220.

⁵⁰ *Ibid.*, p.1220-1223.

⁵¹ Handelingen II. 2009/10. 19 november 2009. nr. 27, 2471-2479.

een persoonlijk getuigenis, zo belijdt ChristenUnie-Tweede Kamerlid Ortega: “*Ik ben een geestelijk mens, ik geloof in de Heer*”⁵². Graus (PVV) vertelt eveneens over zijn geloof: “*Ik ben een katholieke jongen en ik wil ook graag op zondag naar de kerk*”⁵³.

Tabel 1. Aantal Bijbelverwijzingen in het parlementaire debat

	1955	1965/68	1980	2000	2009
ARP	2	0/0	-	-	-
CHU	1	0/0	-	-	-
KVP	1	0/3	-	-	-
CDA	(4)	(0/3)	0	0	0
GPV	-	4/0	15 ^a	-	-
RPF	-	-	-	-	-
CU	-	(4/0)	(15)	2	0
SGP	7	1/2	16	16	3
VVD	1	0	0	0	0
Totaal:	12	5/5	31	18	3
N:	65 ^b	17/10	157	126	82

a: De hypothesen spreken over relatieve aantallen. Alleen tijdens het abortusdebat (1980) speelt het verschil tussen absolute en relatieve aantallen een rol. Vanwege de beperktere spreektijd van het GPV verwijst deze voorloper van de ChristenUnie relatief gezien meer naar de Bijbel dan de SGP.

b: N geeft de totale debatlengthe aan in A4-pagina's.

§9 Overkoepelende analyse

In dit onderzoek staan een viertal hypothesen centraal. Om deze verwachtingen te kunnen toetsen zijn er vijf casussen onderzocht. De eerste hypothese veronderstelt een afname van het aantal Bijbelverwijzingen nadat het CDA een *Allerweltspartei* is geworden. Het abortusdebat uit 1980 kan wat betreft deze eerste hypothese als een omslagpunt worden gezien. De andere partijen, niet enkel klein rechts, wijzen op het evoluerende standpunt van de christendemocraten. Met de verandering van het standpunt valt ook de verwijzing naar de Bijbel weg. Een vernieuwde omgang met het Evangelie krijgt zo gestalte in het debat. Met de totstandkoming

⁵² Handelingen II. 2009/10. 19 november 2009. nr. 27, 2509.

⁵³ *Ibid.*, p.2475.

van het CDA kreeg het Evangelie namelijk een nieuwe dimensie. De blijde boodschap zou voor de politicus geen landkaart zijn, maar een kompas (De Rooy 2005, 253). Er ontstaat hiermee ruimte voor andere richtingaanwijzers, zoals de kanalisering van het kwade. Al met al vindt de eerste hypothese voldoende ondersteuning vanuit de casussen. In een vervolgonderzoek zou een meer precieze benadering van het omslagpunt voor de hand liggen. Eind jaren '60 heeft de ontzuiling zich al ingezet en vinden er samensprekingen plaats tussen de drie grote confessionele partijen. Een relevante vraag is hoe de aanpassing van de partijen exact plaatsheeft en tot op welk moment een Bijbelparafrase een rechtvaardiging vormt voor een veranderend standpunt.

De tweede hypothese verwacht dat het aantal Bijbelverwijzingen bij de ChristenUnie en SGP relatief minder afnemen dan bij het CDA. De afname van Bijbelverwijzingen zet zich bij de ChristenUnie en SGP sowieso later in dan bij het CDA. De SGP en het GPV treden in het abortusdebat nog echt op als *purifyers* van het CDA (Lucardie 2000, 177). Waar in het debat over de Wet op de Lijkbezorging de christelijke staatkunde centraal staat, spitst het abortusdebat zich meer toe op de vraag of een individuele christen mag meewerken aan legalisering. Het wetsvoorstel van de SGP en het GPV tracht dan ook op het geweten van de CDA-politici in te spelen. Typerend hiervoor is de aan de Bijbel gerelateerde uitdrukking dat elke Saulus een Paulus kan worden⁵⁴. Nu heeft het gebruik van Bijbelverwijzingen met als doel CDA-politici over te halen in latere tijd weinig zin meer. Ten eerste vanwege het feit dat de seculiere partijen het CDA niet meer nodig hebben om tot liberalere wetgeving te komen op het medisch-ethische vlak. Ten tweede, omdat er ook vanuit het CDA zelf steeds liberalere standpunten worden ingenomen (Heine 2009, 91). Vanuit de casussen komt in lijn hiermee naar voren dat de ChristenUnie en SGP minder gebruik maken van de Bijbel in het parlementaire debat. Zoals de hypothese stelt is er sprake van een relatieve afname van het aantal Bijbelverwijzingen ten opzichte van het CDA.

De derde hypothese richt zich meer specifiek op een mogelijk verschil tussen de ChristenUnie en SGP. Het zou te makkelijk zijn om de afname van het aantal Bijbelverwijzingen alleen op het conto van een liberaler geworden CDA te schrijven. De resultaten geven er aanleiding voor te veronderstellen dat er zich ook los van het CDA een ontwikkeling bij de ChristenUnie heeft ingezet, waarbij er minder naar de Bijbel wordt verwezen. Het blijft een veronderstelling, omdat het aantal Bijbelverwijzingen bij de ChristenUnie afneemt na het abortusdebat. Tussen de legalisering van abortus en euthanasie zit twintig jaar, waardoor het moeilijk

⁵⁴ Handelingen II. 1980/81. 27 november 1980. (abortus), 1720.

wordt om de precieze oorzaak van het afgenomen Bijbelgebruik te achterhalen. Enerzijds zou als verklaring kunnen gelden dat het CDA liberaler is geworden, anderzijds vindt er in de jaren '90 ook een geleidelijke ineenstorting van het vrijgemaakt-gereformeerde minizuil plaats. Deze tweede mogelijke verklaring behoeft nader onderzoek. Voor het GPV zou onderzocht moeten worden welke plaats het wijzen op de 'ware kerk' heeft bij de Bijbelverwijzingen (Klei 2011, 284). In het verlengde hiervan zou ook de RPF moeten worden meegenomen in het onderzoek.

De Bijbelverwijzingen zijn in lijn met de hypothese relatief meer afgenomen bij de ChristenUnie dan bij de SGP. Bij de SGP is de tijd alleen ook niet stil blijven staan. Bij de staatkundig-gereformeerden is het van belang te kijken naar de aard van de Bijbelverwijzing. Waar de Bijbelverwijzing eerst het hoofdargument vormde van een betoog beperkt het zich in latere debatten meer tot een grondslagverwijzing. Voor de bevindelijk-gereformeerden is het onderschrijven van christelijke dogma's eigenlijk niet genoeg (Van Dijk 1996, 10). Om zalig te kunnen worden moet een mens buiten zichzelf om bekeerd worden. Het is relevant om te onderzoeken hoe vaak er echt specifiek bevindelijke taal voorkomt in de bijdragen van SGP-politici. In bredere zin kan dit iets zeggen over hoe de secularisatie van invloed is op deze strenggelovige groep binnen de samenleving. Door de ontkerkelijking kan het brengen van de bevindelijke boodschap immers ook verworden tot een parels voor de zwijnen gooien.

De vierde en laatste hypothese plaatst de afname van het aantal Bijbelverwijzingen binnen de algehele secularisatie van de Nederlandse samenleving. De teloorgang van het Bijbelgebruik zou niet zozeer aan de ontwikkeling van het CDA tot een *Allerweltspartei* liggen, maar aan de secularisatie in het algemeen. Om een analytisch onderscheid te kunnen maken tussen de *Allerwelts*-ontwikkeling bij het CDA en de secularisatie van het publieke domein is de VVD als seculiere controlepartij opgenomen in het onderzoek. Uit de resultaten blijkt niet dat de Bijbelverwijzingen bij de VVD relatief meer zijn afgenomen dan bij het CDA, zoals de hypothese veronderstelt. Beide partijen verwijzen immers niet meer naar de Bijbel. De VVD laat de Bijbel wel al in een eerder stadium links liggen. De reden hiervoor moet allereerst gezocht worden in het feit dat er geen vraag bestaat vanuit de liberale achterban naar retorische representatie middels Bijbeltaal. Het christendom krijgt hoogstens een zedenkundige positie toebedeeld binnen het publieke domein⁵⁵. VVD-leider Oud hanteert de Bijbel en Heidelbergse Catechismus ook primair om verschillende groepen christenen tegen elkaar uit te spelen.

⁵⁵ Piet H. de Jong, "Hoe het geloof uit de Tweede Kamer verdween," *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2012.

Op het moment dat de christelijke partijen de meerderheid kwijtraken in het parlement is het niet meer nodig om naar de Bijbel te verwijzen en verliest het zijn functie.

§10 Conclusie en het toekomstperspectief van retorische representatie

Het bredere fenomeen van retorische representatie heeft met de teloorgang van de tale Kanaans niet afgedaan. Wel is het opvallend dat heden ten dage vooral partijen vanuit beide extremen van het electoraat in verband worden gebracht met een herkenbare retoriek. Een essentiële vraag hierbij is of SP en PVV wel het predicaat *Allerweltspartei* verdienen. Deze vraag is van belang, omdat er voor het CDA een verband blijkt te bestaan tussen enerzijds de *Allerwelts*-ontwikkeling en anderzijds een afname van retorische representatie middels Bijbeltaal. Deze theorie zou evengoed voor de SP en PVV kunnen opgaan, alleen dan in omgekeerde richting. De SP en PVV vertonen minder kenmerken van de *Allerweltspartei* en maken diens tengevolge nog meer gebruik van retorische representatie.

Naast deze theoretische verklaring voor retorische representatie bij de SP en PVV kan ook te berde worden gebracht dat flankpartijen een eenduidigere boodschap hebben te verkondigen (Van Leeuwen 2009, 10-11). De retorische representatie bij SP en PVV zou nauw verband houden met de populistische aard van deze partijen. Een zwart/wit boodschap laat zich nu eenmaal makkelijker in een oorlogsmetafoor vatten dan een verhaal met de nodige grijstinten⁵⁶. In vervolgonderzoek naar retorische representatie bij populistische partijen is het van belang om te kijken naar de houdbaarheid van het taalgebruik. Met name de invloed van regeringsverantwoordelijkheid op de tale Mao's (SP) en het Henk en Ingrid-vocabulaire (PVV) verdient een nadere beschouwing⁵⁷. Concreet onderzoek hiernaar wordt echter bemoeilijkt doordat de PVV alleen nog maar als gedoogpartner heeft opgetreden en de SP zelfs helemaal nooit deel heeft uitgemaakt van een kabinet. Een verschil tussen de tale Kanaans en de nieuwere vormen van retorische representatie is ook dat de tale Mao's en het Henk en Ingrid-vocabulaire geen duidelijke omlijning kennen. Niet alleen de metafoor speelt namelijk een rol bij het taalgebruik, maar ook andere stijlmiddelen. Zo blijft het vanuit operationeel oogpunt onduidelijk wat er exact onder het Henk en Ingrid-vocabulaire moet worden verstaan.

Concluderend kan er gesteld worden dat de tale Mao's en het Henk en Ingrid-vocabulaire laten zien dat retorische representatie ook in de eenentwintigste eeuw een rol speelt. Tegelijkertijd heeft de ontzuiling en de hierop volgende *Allerwelts*-ontwikkeling bij het CDA er voor gezorgd dat de tale Kanaans grotendeels is verdwenen uit het parlementaire

⁵⁶ Frits Bloemendaal, "PVV'ers en SP'ers zeer trouw," *Nederlands Dagblad*, 7 juni 2012.

⁵⁷ Piet H. de Jong, "Zelfs Emile Roemer spreekt de 'Tale Mao's'," *Nederlands Dagblad*, 8 juni 2012.

debat. Voor de ChristenUnie en SGP geldt evenzeer dat het Bijbelgebruik is afgenomen, al zei het in mindere mate. Nu hoeft een vermindering van de ideologische bagage bij een partij niet ten koste te gaan van herkenbaarheid en helderheid van taal. De flankpartijen gaan de klassieke partijen voor als het gaat om een herkenbare retoriek⁵⁸. Het is hierbij de vraag welke houdbaarheidsdatum de op diverse stijlmiddelen gebaseerde retoriek van de SP en PVV heeft. Enkel de tijd zal uitwijzen of de tale Mao's en het Henk en Ingrid-vocabulaire even bestendig zullen blijken als het om Sions wil zal ik niet zwijgen in het verleden.

Bibliografie

- Andeweg, R B. 2004. "Parliamentary Democracy in the Netherlands." *Parliamentary Affairs* 57(3): 568-580.
- Andeweg, Rudy B., en Galen Irwin. 2009. *Governance and Politics of the Netherlands*. Chippenham en Eastbourne: CPI Antony Rowe.
- Andeweg, Rudy B. 2011. "Approaching Perfect Policy Congruence: Measurement, Development, and Relevance for Political Representation." In *How Democracy Works*, reds. Martin Rosema, Bas Denters, en Kees Aarts. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 39-52.
- Babbie, Earl. 2010. *The Practice of Social Research*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Bruijn de, Jan. 1979. *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979*. Amsterdam: Van Gennep.
- Conover, P.J. 1988. "The Role of Social Groups in Political Thinking." *British Journal of Political Science* 18 (1): 51-76.
- Dijk van, Gertjan. 1996. *Het geloof der vaders. De denkwereld van de bevindelijk gereformeerden*. Nijmegen: Sun.
- Heine, Bart-Jan J.A.H. 2009. "Politieke debatten onttoverd!? Een studie naar de ruimte voor religieuze en levensethische argumentatie binnen politieke debatten over medisch-ethische vraagstukken vanaf de tijd van de verzuiling tot nu." Masterscriptie. Universiteit Utrecht.
- Holsteyn van, Joop J.M., en Galen Irwin. 1987. "CDA naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA." In: *DNPP jaarboek 1986*, reds. DNPP. Rijksuniversiteit Groningen, 66-98.
- Kersbergen van, K. 1996. "Hopen op macht. De neergang van de Nederlandse christendemocratie in vergelijkend perspectief." In: *DNPP jaarboek 1995*, reds. DNPP. Rijksuniversiteit Groningen, 92-112.
- Klei, Ewout. 2010. "'Een toevlucht voor de Zijnen.' Het Gereformeerd Politiek Verbond (1948-2003)." In *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010*, reds. Joop Hippe en Gerrit Voerman. Amsterdam: Boom.
- Klei, Ewout. 2011. *'Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek.' Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Koole, Ruud. 1992. *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Het Spectrum.
- Koole, Ruud. 1996. *Politieke partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*. Utrecht: Het Spectrum.
- Kouwe van der, Erik, Paul Pennings, en Hans Keman. 2011. "Tussen mandaat en resultaat:

⁵⁸ Piet H. de Jong, "Grote partijen bestaan niet meer," *Nederlands Dagblad*, 7 juni 2012.

- problemen in de vertegenwoordigende democratie?" In *Democratie doorgelicht*, reds. Rudy B. Andeweg en Jacques J.A. Thomassen. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 351-368.
- Krouwel, A.P.M. 1996. "Partijverandering in Nederland. De teloorgang van de traditionele politieke partij?" In: *DNPP jaarboek 1995*, reds. DNPP. Rijksuniversiteit Groningen, 168-191.
- Leeuwen van, Maarten. 2009. "Het hoofdzinnenbeleid van Wilders. Over de stijl van Geert Wilders en Ella Vogelaar." *Tekstblad*, maart, 6-11
- Lucardie, Paul A.P.M., en Hans-Martien ten Napel. 1993. "Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa." In: *DNPP jaarboek 1992*, reds. DNPP. Rijksuniversiteit Groningen, 53-72.
- Lucardie, A.P.M. 2000. "Prophets, Purifiers and Prolocutors: Towards a Theory on the Emergence of New Parties." *Party Politics* 6(2): 175-185.
- Mansbridge, J. 2003. "Rethinking Representation." *American Political Science Review* 97 (4): 515-528.
- Meijering, Eginhard. 2012. *Hoe God verdween uit de Tweede Kamer. De ondergang van de christelijke politiek*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Pitkin, Hanna Fenichel. 1972. *The Concept of Representation*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Rehfeld, A. 2006. "Towards a General Theory of Political Representation." *The Journal of Politics* 68 (1): 1-21.
- Rooy de, Piet. 2005. *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Alphen aan den Rijn: Haasbeek.
- Stoffels, Hijme. 1995. *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdsgeest*. Kampen: Kok.

Handelingen

- Handelingen II. 1954/55. 4 februari 1955. nr. 41, 2273-2294.
- Handelingen II. 1954/55. 8 februari 1955. nr. 42, 2295-2318.
- Handelingen II. 1954/55. 9 februari 1955. nr. 43, 2319-2340.
- Handelingen II. 1965/66. 16 november 1965. nr. 15, 529-546.
- Handelingen II. 1967/68. 19 juni 1968. nr. 59, 2632-2642.
- Handelingen II. 1980/81. 4 november 1980. (abortus), 913-951.
- Handelingen II. 1980/81. 27 november 1980. (abortus), 1685-1720.
- Handelingen II. 1980/81. 2 december 1980. (abortus), 1776-1796.
- Handelingen II. 1980/81. 16 december 1980. (abortus), 2120-2174.
- Handelingen II. 1980/81. 17 december 1980. (abortus), 2175-2181.
- Handelingen II. 1980/81. 18 december 1980. (abortus), 2315-2319.
- Handelingen II. 2000/01. 21 november 2000. nr. 25, 2001-2072.
- Handelingen II. 2000/01. 22 november 2000. nr. 26, 2107-2139.
- Handelingen II. 2000/01. 23 november 2000. nr. 27, 2202-2222.
- Handelingen II. 2000/01. 28 november 2000. nr. 28, 2372-2375.
- Handelingen II. 2009/10. 27 oktober 2009. nr. 16, 1184-1223.
- Handelingen II. 2009/10. 19 november 2009. nr. 27, 2471-2513.
- Handelingen II. 2009/10. 24 november 2009. nr. 28, 2548-2549.